

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЖИВОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ ПІВНОЧІ МОЛДОВИ (ЗА ТИПОМ ПЕРЕНЕСЕННЯ ЗНАЧЕННЯ)

Марина ДОВБЕНКО, студентка, Факультет Словесності,
Бельцький державний університет імені Алеку Руссо
Науковий керівник: **Діана ІГНАТЕНКО**, др., лект. унів.

Rezumat: În articol sunt prezentate particularitățile lexicale și semantice ale frazeologismelor colectate pe teren în dialectele ucrainene ale satelor raionului Râșcani din Republica Moldova. Se demonstrează că baza pentru crearea unităților frazeologice dialectale este un transfer metaforic al semnificației. Principalele tipuri ale acestora sunt prezentate și analizate.

Cuvinte-cheie: dialectologia ucraineană, graiurile limbii ucrainene, frazeologism, semantica, nordul Republicii Moldova.

У сучасному мовознавстві окрему увагу науковців привертає фразеологія – розділ, що вивчає особливі мовні явища, в яких поєднуються влучне слово і людська мудрість, що відбивають неповторність культури кожного народу, особливості його світосприймання, розвиненість і багатство мовної системи. Народна мова – це невичерпна скарбниця фразеологізмів, що дають широкий ґрунт для лінгвістичних досліджень.

Фразеологія – лінгвістична дисципліна, що вивчає стійкі сполуки слів з погляду їх значення, походження, будови, функціонування в мові. До її складу входять стійкі словосполучення, що мають назву **фразеологізмів**, або **фразеологічних одиниць** [5, с. 22]. Фразеологія як наука вивчає специфіку фразеологізмів, їх значення, структуру, характер їх зовнішніх лексико-синтаксичних зв'язків, а також їх експресивно-стилістичні ознаки та системні зв'язки з іншими фразеологічними одиницями і словами. Вона також розробляє принципи виділення фразеологізмів, методи їх вивчення, класифікації і лексикографічного опрацювання.

Протягом розвитку української лінгвістики найкращі мовознавці здійснювали дослідження в галузі фразеології. Передумови її було закладено О. О. Потебнею у XIX ст. Як окрема лінгвістична дисципліна, фразеологія виникла у 40-х роках XX ст. Її становлення пов'язане з ідеями французького мовознавця Ш. Баллі, а також із дослідженнями Є. Д. Поліванова, С. І. Абакумова,

Л. А. Булаховського і В. В. Виноградова. Професору Виноградову належить визначення основних понять, обсягу і завдань фразеології [6, с. 291].

Якщо вивчення фразеологізмів у літературній українській мові є досить глибоким і ґрунтовним, то функціонування їх у діалектному мовленні досліджено ще недостатньо. Фразеологізми в українських говірках півночі Молдови ще не були предметом окремого дослідження, тому вибір цієї теми є актуальним і необхідним.

Проблемним є і вивчення фразеологізмів у межах шкільної дисципліни «Українська мова і література», адже варто приділити більше уваги лексико-семантичним особливостям фразеологічних одиниць, зокрема їх характеристики за походженням, за первинним змістом, розвитком значення та формами, яких вони набули на сучасному етапі.

Метою нашої роботи є дослідження фразеологізмів у лексиці українських говірок сіл Ришканського району за основними семантичними ознаками, зокрема за типом перенесення значення.

Реалізувати зазначену мету дослідження допоможуть **завдання**: 1) огляд наукової та навчальної літератури щодо стану вивчення діалектної фразеології; 2) збір фразеологічних одиниць у польових умовах; 3) їх розподіл за тематичними групами; 4) дослідження лексико-семантичних особливостей фразеологізмів, зокрема за типом перенесення значення.

Джерельну базу нашого дослідження становлять фразеологічні матеріали, зібрані в польових умовах шляхом спостереження над лексикою мешканців сіл Ромазани, Паскауці, Ніхорень Ришканського району – 156 одиниць.

На думку С. П. Бевзенка, діалектні відмінності у фразеології української мови безсумнівні. Адже фразеологізми творяться на основі словникового складу, який відрізняється в різних українських діалектах. У живому мовленні постійно виникають стійкі словосполучення, і процес творення фразеологізмів доцільно досліджувати якраз на матеріалі діалектної мови як винятково усної форми мовлення, бо саме в ній найкраще простежуються виникнення фразеологізмів, шляхи їхнього творення, видозміни структури, функціонування тощо. До того ж діалектна мова, що існує в різноманітності варіювання своєї структури і легше піддається впливові як з боку літературної мови, так і інших діалектів тієї ж самої мови та суміжних діалектів інших мов, дає можливість наочніше простежити виникнення таких цікавих і важливих з погляду дослідження фразеологізмів явищ, як фразеологічна синонімія, контамінація фразеологізмів тощо [1, с. 195].

Діалектолог Н.Д. Коваленко стверджує, що живе розмовне мовлення носіїв говірок зберігає багато назв із найдавніших часів. Пошук джерел витворення лексико-фразеологічних номінацій, втрата формальних варіантів фразем чи навпаки – їх активізація на певних територіях спричинюють стійкий інтерес до аналізу записів діалектних, фольклорних та етнографічних текстів, лексикографічних праць як скарбниці матеріальної та духовної культури нації. Саме фразеологія є образним виразником уявлень людини про світ, його будову та закони [3].

Науковці підкреслюють, що фразеологізми є невід'ємною частиною лексичного складу кожної говірки, у них зафіксовані фрагменти численних вірувань і звичаїв, що сьогодні нерідко вже втратили будь-яку мотивацію й сенс. До того ж, стали звороти містять усебічну картину навколишнього світу, характеризують родинні стосунки і вчинки людей, щоденний побут і трудову діяльність, зовнішність особи та її фізіологічні потреби, фізичні вади й моральні якості людини [2].

На думку мовознавця Л. Ф. Устенко, багатство виражальних засобів є одним із свідчень рівня розвитку мови. Воно виявляється у стилістичній складності, в наявності широкої палітри синонімів та в інших способах зображення. Одним із джерел збагачення літературної мови виражально-зображальними можливостями є національне ідіотематичне надбання. Утворення фразеологічних одиниць здійснюється на основі непрямой (вторинної) номінації або семантичного перетворення складу, їх комунікативна значущість полягає в оцінності, емоційності та експресивності. Власне фразеологізми надають мові рис національного характеру, неповторного колориту, який ризнить мови одну від іншої [9].

У говірковому мовленні, як і в літературному стандарті, фразеологізми завжди мають опорний компонент, який може по-різному продукувати рівень виразності, але чітко виявлятися у часовому та просторовому зіставленні з іншими говорами мови. У наукових працях останніх десятиріч спостережено, що з часом слова-символи набувають нових відтінків, особливо коли йдеться про їх функціонування у фразеологічних одиницях сучасного територіального мовлення, адже мовна семантика безпосередньо пов'язана з картиною світу інформанта [3].

Систематизація й аналіз 156 фразеологічних одиниць, зафіксованих автором у польових умовах в українських говірках сіл Рамазан, Паскауці, Ніхорень Ришканського району, дозволяють виокремити такі тематичні групи (за семантикою): ТГ «Характеристика людини», ТГ «Характеристика мови і мовлення», ТГ «Характеристика ситуації (стану людини)», ТГ «Характеристика стосунків людей», ТГ «Характеристика дій», ТГ «Народний досвід», ТГ «Характеристика часу», ТГ «Неправда».

Наповненість виділених тематичних груп дозволяє визначити основні семантичні особливості фразеологізмів, які функціонують в українських говірках сіл Ришканського району Республіки Молдова. Зібрані фразеологізми в основному відображають людське ставлення до різних негативних рис та якостей людини, побутових ситуацій. Це не тільки єднає українців Молдови з українцями України, а й свідчить про одну з основних рис українців світу – почуття гумору та уміння посміятися над собою.

Лексико-семантичний аналіз діалектних фразеологізмів зазначених тематичних груп дозволяє стверджувати, що в основі їх утворення спостерігається образне, метафоричне перенесення значення (метафора, метонімія, синекдоха) на назви людського тіла, рослинний світ, тваринний світ, взагалі світ природи, побудоване на антитезі, на порівнянні.

1. Перенесення значення на назви компонентів людського тіла

Вітер (полова) у голові [в'іте"р (полова) ў голові'] – «про розумову обмеженість людини». Лексема *вітер* вживається у значенні «нічого, пустота». Лексема

полова може уживатись у двох значеннях: прямому – «відходи при обмолочуванні й очищуванні зерна хлібних злаків, льону та деяких інших культур, що використовується переважно як корм для тварин»; та метафоричному – «щонебудь невагоме, несерйозне, таке, що не має цінності, суттєвого значення» [7].

Язиком чесати (плести, молоти) [йязиком че^сати (плѣсти, молоти)] – «займатися частими балачками, базікати; поширювати плітки, вигадувати». Дієслівна частина фразеологізму вказує на те, що людина говорить те, чого не може бути, або на момент говоріння не є правдою, тому що *чесати, плести, молоти* язиком не можливо. Використовується також *чесати / почесати язика (язиком, язиками)* [8].

Язык без кісток [йязік б'із к'істок] – «про людину, яка дуже багато говорить». Людині, навіть незважаючи на брак знань і освіти, притаманна спостережливість. Люди давно звернули увагу на одну особливість людського організму – язик, дійсно, не має ніяких кісточок, це – м'язи. А кістки у розумінні простої людини – це певний каркас для органів, який служить бар'єром. Часто після важкої, виснажливої роботи кістки, як правило, «болять і ниють». Якщо у язиці немає жодної кісточки, і його ніхто і ніщо не утримує та не гальмує, значить він надмірно гнучкий, спритний і може повернути не в ту сторону, в яку потрібно.

2. Рослинний світ

Заду золоті верби ростуть [зід'і золот'і вѣрби ростут] – «про людину, яка необачно створює собі проблеми». Має ще одне значення – «чийсь нерозумні дії, з яких виходить що-небудь пусте, неадекватне; нічого путнього не виходить».

Як не з лісу, то не печериця [йак не^у з л'ісу то не^у пече^риця] – «про невчасність чи невідповідність ситуації». Цей фразеологізм зустрічається рідко, з досліджених нами сіл лише в Паскауцях. У діалектному мовленні видове поняття переходить в родове, тобто всі їстівні гриби називають іменуванням окремого виду – *печериця*. Цікаво, що здебільшого в народних фразеологізмах зустрічаються порівняння природного світу і світу людей, уособлення, які зазвичай демонструють перехід якостей і властивостей людини на явища природи; тоді як у поданому фразеологізмі відбувається навпаки – властивість природного світу стає характеристикою людини. Якщо дослівно розглядати цей вислів, то можна зрозуміти його так, що гриби, які ростуть не в лісі – це не гриби. Також і людина, яка постійно говорить щось невчасно, вважається нерозумною.

Яблуко від яблуні недалеко падає [йяблуко в'ід йяблун'і не^удалеко] – «про негативне наслідування дітьми своїх батьків у словах, звичках, вчинках, поведінці». Висловлюючись так, вказують: і батько у нього такий же, і так само поведився в подібних випадках. В основі вислову – аналогія спорідненості яблуні й її «дитини» – яблука, тобто приналежність людини до певного роду, родини і відповідальність за них.

3. Тваринний світ

Вовк шерсть міняє; а натуру не міняє [в'оук шѣрст' м'ін'айе а натуру не^у м'ін'айе] – «про людину, що приховує свою сутність; про людину, не здатну до перемін». Фразеологізм має давню історію, так як походить з латини, де звучить так: «*Lupus pilum mutat, non mentem*», у перекладі «Вовк змінює

шерсть, а не натура». Лексема «натура» уживається у значенні «сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці; вдача, характер» [8].

Свиня візде болото найде [свин'а в'їзд'е болото найдé] – «жартівлива або образлива характеристика людини, яка в усьому бачить негатив». Приказка використовується зазвичай або у формі жарту, або у формі образи. Людину, яка бачить тільки негатив, при цьому порівнюють зі свинею, вказуючи їй на те, що нічого іншого, крім бруду він бачити не здатний. Вказівка на зацикленість людини. Також вираз «Свиня скрізь бруд знайде» використовується в тих випадках, коли, незважаючи на отриману освіту і досвід перебування у вищому суспільстві, у людини все одно залишаються звички і манери поведінки того кола, з якого він вийшов. Справжні свині дійсно люблять валятися в грязі, приймаючи грязьові ванни. Вони використовують їх для охолодження в спекотні дні і для виведення паразитів. Мабуть, через цю любов свиней до бруду і з'явилося порівняння свиней і людей, які налаштовані на негатив.

Собаці – собача смерть [соба́ц'і соба́ч'а сме́рт'] – «про людину, яка не заслужила поваги; про смерть як покарання». Про сильний негативний підтекст цього фразеологізму говорить і те, що особливо сільські люди дуже вірять у забобони і тому не дозволяють собі говорити погано про небіжчика, але в цьому фразеологізмі його дорівнюють собаці, що є не лише дурним тоном, але і дуже образливим.

Розказувати рябої кобили сон [розка́зувати р'або́ї коби́ли со́н] – «говорити неправду; видавати видумки, фантазії за реальність». Використання будь-якого кольору у фразеологічному звороті зустрічається досить часто, але семантика самого фразеологізму не зосереджена на кольорі. Для розуміння фразеологізму потрібно зосередити увагу на всьому словосполученні *рябої кобили сон*, оскільки воно несе у собі головне смислове напруження, тобто *рябої кобили сон* – це те, що не можливо побачити взагалі, тобто неправда, видумки, фантазії.

Жиють, як пес з котом [жйі́ють йак пэ́с з кото́м] – «ворогують, живучи разом». В основу цього фразеологізму лягли спостереження людини за навколишнім світом. Як собака, так і кішка з давніх часів були приручені людиною й стали свійськими тваринами, за якими людина мала можливість постійно спостерігати. Помітивши несумісність та погані відносини цих тварин, людина дорівняла їх до людських відносин, тобто відносин між людьми, що не можуть між собою домовитись і постійно лаються. У дійсності ці дві тварини не є злісними ворогами у тваринному світі і все частіше доказують, що вони можуть жити у злагоді, але у людській пам'яті вже міцно закріплено вираз «*Жити, як пес з котом*», «*Жити як кішка з собакою*» та інші його варіанти.

Робити з мухи слона [роби́ти з мух'і сло́на] – «перебільшувати, надавати чому-небудь незначному великого значення». Утворене на протиставленні двох різних за розмірами тварин. Цікаво інше – чому для порівняння використовується слон? Адже слони у нашому ареалі не водяться. Можливо, цей вислів – калька з будь-якого іноземного фразеологізму? Швидше за все, воно прийшло в нашу мову зі Сходу, з країн, в яких слони водилися і водяться досі.

Скільки вовка не годуй, а він все у ліс дивиться [ск'ік'і воўка не^н зудоў а в'ін ўсэ ў ліс дівитца] – «сутність людини завжди проявляє себе». Так говориться про людину, яку не можливо привчити до кращого способу життя, вона постійно повертається до зручного їй життя. Народом тонко підмічено, що і тварина, і людина готові відмовитись від кращого на користь звичного, не зажди зручного. Для волелюбної тварини ліс, де вона, швидше за все, буде мерзнути і голодувати, завжди привабливіше ситого життя з людиною.

Спостереження за світом природи

Як вітром здуло [йак в'ітром здуло] – «дуже швидко зникнути». Виникло на основі спостережень за явищами природи. Найчастіше висувається на передній план і стає основою образності така якість вітру, як швидкість, наприклад, в порівнянні «кого, що як (немов, точно) вітром здуло (здувало, сміливо з лиця землі)», що застосовується, якщо говорять про раптове і безслідне зникнення кого-небудь, чого-небудь [10].

Під лежачий камінь вода не тече [п'ід ле^нжач'ій кáм'ін' вода не^н тич'е] – «той, хто нічого не робить, нічого й не здобуде». В основі поданого вислову метафоричне порівняння, в якому природне явище стає характеристикою людини: той, хто нічого не робить, нічого й не здобуде. Також існує «*Під лежачий камінь і вода не біжить*» [10]. В основі цього вислову спостереження людей за навколишнім світом, тобто люди побачили, що під каміння вода дійсно не може текти і порівняли це спостереження зі світом людей.

4. Побудова за антитезою

Дурне діло не хитре [дурнэ д'іло не^н х'етре] – «про нерозумний або недобрый вчинок». В основі цього фразеологізму лежить антитеза, тобто протиставлення двох діл *дурного* і *хитрого*, таким чином зтверджується, що *дурне діло хитрим* не буває.

З великої хмари малий дощ [з в^нлікойі хмáри малій дóшч] – «очікування більшого, ніж виявилось у результаті». Фразеологізм утворений на основі протиставлення *великий* – *малий*, що само по собі вказує на його значення – перебільшувати. Завдяки природному феномену, описаному у фразеологізмі, утворюється образність, що передає образне уявлення такому феномену, як перебільшення.

5. Побудова за порівнянням

Толку, як з козла молока [тóлку йак з козлá молокá] – «про нікчемну людину». Існує також варіант «*Як з цапа молока*» [8]. Існує така версія походження цього фразеологізму. Від вівці дві «користі»: молоко, з якого роблять сир – бринзу, і вовна. Від барана – одна: вовна (м'ясо не в рахунок). Але, в той час як від кози теж є користь – молоко, козел ні молока, ні вовни не дає. Спочатку приказка приказка була довшою, точнішою і звучала так: «*користь, як від козла: ні вовни, ні молока*». Згодом вона скоротилася. І так можна було зрозуміти, що йдеться про щось або про когось абсолютно непотрібне і даремне. Іноді говорять і ще коротше, про козла не згадують, а просто досаднують: «*яка від тебе користь: ні шерсті, ні молока*».

Говорити – не мішки таскати [говоріти не^н м'ішк'е таскáти] – «про легковажне базікання». Вислів утворено за антитезою, на базі порівняння

процесу важкої фізичної дії і розмови, тобто порівняння процесу говоріння з дією *тягати мішки*, що вважається важкою працею. У діалектній мові також вживають дієслово *таскати*.

Любить, як пес цибулю [л'уби йак п'єс ц'ібуль] – «не любити, не терпіти когось». Існує також літературний відповідник поданого фразеологізму «*Любити, як собака цибулю*» та його синонім «*Любити, як собака палицю*». Вираз утворений на основі протилежності, так як у своєму складі містить лексему «*любити*» і вказано, що любити те, що в принципі не можливо, тому як загально відомо, що собака цибулю не їсть.

Отже, проведений семантичний аналіз зібраних фразеологічних одиниць дозволив здійснити їх загальну характеристику та визначити основні типи їх метафоризації. Можна визначити, що найчастіше образність фразеологізмів відбувається на основі переносу значення на назви людського тіла, тваринного і рослинного світу, спостереження за явищами природи, за антитезою та порівнянням.

Бібліографія:

1. БЕВЗЕНКО С. П. *Українська діалектологія*. – Київ: Вища школа, 1980. – 246 с.
2. ГРИГОРЕНКО О. А., АКСЬОНОВА І. О. *Компаративні діалектні фразеологізми в говірці села Єлизаветівки Мар'їнського району Донецької області*. URL: <http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/3891/3924>
3. КОВАЛЕНКО Н. Д. *Фразеологізми з компонентами сито і решето в діалектному мовленні*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2018_46_25
4. КОЧЕРГАН М. П. *Загальне мовознавство: підручник, видання 3-тє*, Київ: ВЦ «Академія», 2008. – 464 с. ISBN 979-966-580-266-2
5. ПАЗЯК О. М., СЕРБЕНСЬКА О. А., ФУРДУЙ М. І., ШЕВЧЕНКО Л. Ю. *Українська мова: практикум*. Київ: Либідь, 1990. – 224 с. ISBN 5-11-001673-9
6. *Словник української мови*: У 11-ти т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; гол.ред. кол. І. К. Білодід. – Київ: Наукова думка, 197 – 1980. URL: <http://sum.in.ua>
7. СЯНФЭЙ М. *Стереотипные представления о ветре в русской линвокультуре*. URL: <http://www.nauteh-journal.ru/files/50b92e26-44c7-45c3-b672-1145f070fc29>
8. *Український фразеологічний словник*. URL: http://getword.ru/ukr/slovari.php?table=uk_fraz
9. УСТЕНКО Л.Ф. *Особенности функционирования фразеологических единиц у разных стилях украинской мови*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2011_1_11
10. *Фразеологічний словник*. URL: <https://svitslova.com/idioms-dictionary>